

ЗАРЫЯН ДАЛЕНГА-ХАДАКОЎСКІ

Каму з даследчыкаў даўніны старажытнай рускай зямлі невядома гэта імя? Адзін чытаў ягоныя рукапісы, іншы ведае ягоныя працы па фрагментах, што друкаваліся ў асобных сучасных выданнях, той перадусім чуў пра іх, але анікому да гэтага часу не ўдалося адшукаць годных увагі звестак пра акалічнасці жыцця гэтага працалюбівага даследчыка першабытнага этнаграфічнага становішча славянскіх плямён. Ягоныя працы настолькі дакладныя, даследаванні настолькі важныя, заслугі настолькі годныя ўвагі, што (хоць зусім нязначная частка працаў была надрукавана), імя яго стала агульнавядомым і ён належыць да ліку тых, што прынёс свой дар на святы алтар любові да Айчыны і заплаціў павінны доўг зямлі, якая яго ўзгадала і выхавала!

Не маючы пад рукою ні рукапісаў, ні нават друкаваных ягоных артыкулаў, я раскажу толькі пра тыя акалічнасці жыцця, якія мне ўдалося даведацца ад аднаго з яго сваякоў пад час мае мінулагадняй паездкі ў Слуцкі павет Мінскай губерні¹, дапаўняючы хроніку падзей асобнымі звесткамі, узятымі з ягонага ліставання, пабачыць якое мне надарылася.

Зарыян Якубавіч (гербу Даленга) Хадакоўскі² нарадзіўся ў Літве, у тагачасным Мінскім ваяводстве, у 1784 г., 4 красавіка³, ад шляхетных, але бедных сужэнцаў. Бацька ягоны, вопытны гаспадар, займаў пасаду кіраўніка, альбо – як там называюць – аканома (звычайны занятак дробнае шляхты) у розных маёнтках ліцвінскіх магнатаў. У 1792 г., калі сямейныя справы паклікалі яго на пэўны час у Царства Польскае, ён пакінуў свайго старэйшага сына жончынаму брату ксяндзу Бародзічу⁴, у якога васьмігадовы Зарыян атрымаў першапачатковыя веды ў чытанні і пісьме. Вярнуўшыся праз два гады⁵, ён забраў яго назад і трымаў пры сабе ўвесь час, займаючыся стала сельскаю гаспадаркай і пераходзячы з маёнтка ў маёнтка па сваёй пасадзе. Здаецца, што гэты род вандроўнага жыцця, гэты бесперапынны пераход ад спакою і цішыні да намадычнага вандравання, гэта бесперапынная перамена месцаў і краявідаў з дзіцячых гадоў аказалі на яго вялікае ўражанне, якое гэтак моцна

адбілася на пазнейшым развіцці разумовае дзейнасці і ў схільнасцях ягонага характару, галоўнаю і адметнаю рысаю якога была прага да падарожжаў.

У той час Польшча і Літва з-за ўнутраных звадак і знешняй пагрозы знаходзіліся ў самым сумным становішчы⁶. Вядомая панурая і маркотная карціна, захаваная ў памяці няшчасцем, што засталася крываваю плямаю на апошніх старонках Гісторыі канца XVIII стагоддзя! Геній-знішчальнік зазірнуў сваім цікаўным вокам і ў хаціну аратага, і ў Святыню Божую, і ў пазалочаны Палац Магната! Асабліва вясковыя ўладальнікі зазналі вартую жалю долю, якая толькі можа напаткаць у такі час няўзброенага і безабароннага вясковага жыхара. У агульным няшчасці Літвы бацька Хадакоўскага, страціўшы ўсю набытую маёмасць, быў не ў стане даць свайму сыну самую звычайную адукацыю. Не бачачы іншых сродкаў, ён звярнуўся да далёкіх сваякоў⁷ і даручыў ім выхаванне свайго сына. Зарыян паступіў у Слуцкае павятовае вучылішча⁸. Там хутка заўважылі яго пераважную схільнасць да гістарычных і геаграфічных заняткаў; асабліва заўважылі ў ім прагу да пошуку даўніх дакументаў, што адносіліся да ягонага любімага прадмета. Пасля смерці бацькі⁹, закончыўшы курс навукі ў Слуцкім павятовым вучылішчы ў 1801 г., ён на працягу двух гадоў выконваў абавязкі настаўніка ў якасці хатняга дарэктара¹⁰; пасля пакінуўшы стамляльныя заняткі, што былі надзвычай неадпаведныя ягонаму жывому характару і прыроднай схільнасці ягонага розуму, накіраваўся ў павятовы горад Наваградак¹¹ і пры дапамозе знаёмага адваката, як юны палестрант (гэтым імем называлі ў Польшчы маладых кандыдатаў на званне кіраўніка спраў; калі не памыляюся, яно адпавядае рускаму *стряпчий*), навучаўся айчыннаму праву; гэтае навучанне зводзілася ў асноўным да штудзіравання Літоўскага Статута; набыўшы дастатковыя веды¹², перабраўся ў Мінск і там ужо сам займаўся судовымі справамі да 1807 г.

Мінск, хоць і не меў тых скарбаў, якія шукаў розум Хадакоўскага, даў яму аднак шмат рэчаў, годных уважлівага разгляду. Там ён вывучаў Статут Літоўскі (Збор ці Звод законаў); наведваючы архівы, адшукваючы і з вялікімі намаганнямі разбіраючы даўнія рукапісы, прывілеі і дакументы, набыў незвычайны палеаграфічны вопыт.

Ад гэтага перыяду ягонага жыцця засталіся некалькі рысаў, якія паказваюць, што схільнасць да навукі і бесперастанныя разумовыя заняткі не патушылі ў ім таго святога агню, якім запаліў Творца душу

і сэрца шляхетнага чалавека. Выдатныя якасці душы засталіся ў яго нескранутыя агідным і згубным педантызмам, ён разумеў жыццё і ўмеў спалучаць свае заняткі з карысцю для грамадства. Гэты малады чалавек, што быў абцяжараны непрыемнымі абставінамі, што дабываў хлеб свой штодзённы цяжкаю працаю, не забываўся прыкладаць свае намаганні дзеля выхавання двух маленькіх сірот, браціка і сястрычкі, што засталіся ад другога шлюбу яго бацькі, і, нарэшце, атрымаўшы законным шляхам належны ягонаму роду дом у Мінску¹³, увесь прыбытак аддаваў на іхняе выхаванне, ды і ад сваіх уласных заняткаў аддымаў час, каб прысвяціць яго дзеля іхняе адукацыі і прыклаў усе намаганні, каб знайсці ім прыстойныя і карысныя месцы ў грамадстве.

У 1807 г. ён атрымаў пасаду паверанага ў справах у графа Юзафа Несялоўскага і з гэтага часу стала жывуць у яго маёнтку Варонічы¹⁴. На гэтым месцы выявіў асаблівую дбайнасць у выкананні сваіх абавязаў. Рахманасць, сумленнасць, справядлівыя рашэнні спраў, незвычайная кемлівасць у забытых справах, амаль немагчымае працалюбства здабылі яму прыхільнасць самога графа і сяброўства шмат якіх магнатаў.

Дзе знаходзіўся Зарыян наступныя пяць гадоў¹⁵, пра гэта няпэўнае казаў мой інфарматар, бо і сам не ведаў, і я аніяк не змог зразумець тое з ягоных лістоў, якія мне надарылася чытаць, пра сапраўдныя шляхі яго вандраванняў у той час. Вядома мне толькі тое, што ў 1808 г. ён, пакінуўшы ранейшую пасаду, бадзяўся па розных краінах, не маючы аніякага сталага прытулку. Гэта былі гады ягонага спакушэння-выпрабавання, што выпрацавалі ў ім той вопыт і смеласць ва ўчынках, якія выявіў ён пасля ў сваіх далёкіх падарожжах па губернях аграмаднай імперыі.

У 1814 г., калі ад варожых войскаў ачысціліся Польшча і Літва, калі і на ягонай Радзіме, і па ўсёй Еўропе змоўк гром напалеонаўскіх пушак, ён з'явіўся ў Пулавах¹⁶.

Прынц фельдмаршал Адам Чартарыйскі, мецэнат Польшчы, руплівы апякун навук, што сам умеў адкрываць толькі-толькі народжаныя таленты і падаваў руку першаму здольнаму юнаку, які блукаў у поцемках галечы; пад яго гасцінным дахам запалілася столькі бліскучых дараванняў на апошнім этапе польскай літаратуры; ён змог ацаніць здольнасці і памкненні Хадакоўскага ды прыняў яго па-сяброўску. Прынц прызначыў яму 2000 руб. асігнацыямі на падарожжа ў Кракаў¹⁷, у Галіцыю, па Валыні, Падоллі, Украіне.

У Крамянцы ён спаткаўся з выдатным вучоным, мецэнатам Літвы Тадэвушам Чацкім. Каму ў Літве невядома гэта шаноўнае імя, памяць пра якое не знікне з апошнім водгуллем зыкаў польскае мовы! Адно гэтае імя нараджае ў галовах яго суайчыннікаў непахісны стагоддзямі помнік, больш трывалы, чым гранітныя і медныя стоды! Бо памяць пра яго жыве не толькі ў мёртвых пергаментых, яно жыве ў сэрцах схіленага ўжо да магілы пакалення, якое перадае яго святое імя сваім сынам і ўнукам як заповітны набытак лепшых часоў! Гэты незвычайны мецэнат, што стаяў упоравень з Чартарыйскім, Румянцавым і Монтв..... (неразборліва. Магчыма, Бантке – М. Х), і перасягаў іх уласнымі навуковымі працамі, асыпаў ласкамі, павагаю і ўганараваў шчырым сяброўствам.

Пад апекаю двух гэтых уплывовых мужоў надзеі Хадакоўскага набылі новы выгляд, новы кірунак. Маючы іхнія рэкамендацыйныя лісты, ён у 1819 г. накіроўваецца ў Пецяярбург¹⁸.

Ласкава прыняты графам Румянцавым¹⁹, ён знайшоў у ім шчырага апекуна і прыхільніка сваіх намераў. Граф асабіста пазнаёміў яго з добрай памяці імператарам Аляксандрам, і Хадакоўскі быў залічаны Найвышэйшым загадам у лік сяброў Міністэрства народнай адукацыі. Тут ён пазнаёміўся з Яго Высокаправаасхадзіцельствам міністрам Уваравым, адміралам Шышковым, Карамзіным, апякуном Казанскага універсітэта Магніцкім, Грэчам, Булгарыным і іншымі тагачаснымі свяціламі на гарызонце літаратуры, а вядомы ў навуковым свеце рымска-каталіцкі мітрапаліт Сестранцэвіч прыняў яго ў дом свой і асаблівай уганараваў увагай.

Гэта быў бліскучы перыяд ягонага жыцця. Перад ім адчынілася новае поле дзейнасці. І на самай справе, выйшаўшы з глухіх лясоў і азёрнага краю Літвы, з павятовага кута, раптоўна аказацца сярод асвечанага кола вучоных і знакамітых асобаў было дастаткова ганарова і для ягонага самалюбства і для ягоных надзей! Трапіўшы ва ўсемагутную сферу, ён, чалавек бедны і невядомы, цяпер мог здзейсніць адзіную мару, якая пераследала яго ўсё жыццё; перад ім адчыніліся новыя перспектывы, новае поле для дзейнасці ягонага прадпрымальніцкага характару, – цяпер набліжалася чаканая хвіліна, калі ён мог здзейсніць заповітнае сваё жаданне, адзіную мару, што не давала яму спаць! Цяпер ён мог прысвяціць сваё жыццё выключна вандраванням і даследаванням, і, заўважце, што гэта не абышлося, пры ўсіх парывах яго вогненнага характару, без асаблівага

самаахвяравання, тым больш, што яго любімая жонка павінна была падзяліць усе нявыгады нясталага жыцця.

Адзінокі самотны вандроўнік з посахам пілігрыма ў руцэ, ён наведваў мясціны, што прыцягнулі ягоную асаблівую ўвагу. У вёсках распытваў старажылаў; – ад іх збіраў паданні, ад дзяўчат пераймаў песенькі. Блукаючы па прасторным раўнінам славянскім, паміж Одрам і Волгаю, паміж Балтыйскім і Чорным марамі, ён адкрыў стройную сістэму старажытных пагостаў першабытных плямён, і стукнуўшы жазлом успамінаў па надмагільным групам гранітных стодаў, што забыліся ў сне стагоддзяў, ён здабываў запамяталыя іхнія назвы, захінутыя туманам мінулых часоў!.. Гэтым пагостам вярнуў іх векавую годнасць, іх уласнае найменне – гарадзішчы (templum, капище). Старадаўнія магілы, ад слова *жаль*, называў *жальнікамі*...

І сёння славянская зямля ўяўляе шчодрое жніво для працалюбівага даследчыка. На берагах Дона, у шыкоўных казацкіх станіцах, сярод спякотнага дня пад небам поўдня, адпачываючы пад засенню раскошнага вінаградніка, што раскідваў сваю прахалоду над гэтымі стаўпамі, зробленымі няўмелаю рукою вясковага дойдіда, ён адгадаў таямніцы, схаваныя ў цемры стагоддзяў, заповітнае рускае даўніны! Там нярэдка ў нямой цішыні, здзіўлены гукам рыдлёўкі ці плуга аратага, праніклівы погляд даследчыка знаходзіў магілу з шлемамі і кальчугамі, кранутымі полымем іржы; знаходзіў каласальныя даспехі, у якіх – цэлыя шкілеты, што рассыпаюцца ў прах пры першым подыху свежага паветра, альбо зброю і старадаўнія манеты, што ляжалі стагоддзямі ў забытых рыцарскіх курганах!..

Далей, да берагоў мора; у Крыме б'юць хвалі і, падмываючы стромкую скалу, адкрываюць грабніцу якога-небудзь скіфскага цараваладара! На Поўначы, у Цвярской губерні, здзіўленае вока стомленага падарожніка спыняецца на шарэнзе белых нерухомах ідалаў; пры апошніх прамянях вечаровага сонца ён прыслухоўваецца ў здзіўленні, – і здаецца яму, што чуе ў парывах разгульнага віхору, у свісце бурнага Акіяну песню велічы і славы казачных герояў Варажскага перыяду! Сярод гэтае гульні стыхій на магіле зніклае мінуўшчыны лунае па свеце дух адзінага спевака Баяна, салаўя даўніх часоў, што апяваў залатымі перстамі гэтую краіну, месцажыхарства першабытных плямён, што толькі-толькі выйшлі з пустыняў азіяцкіх!

У заключэнні гэтага кароткага нарыса жыцця Хадакоўскага няхай нам будзе дазволена сказаць некалькі слоў пра ягоную знешнасць, як мы занатавалі з ягонага партрэта і аповедаў добрых яго знаёмых.

Ён быў сярэдняга росту; твар меў круглаваты, немілавідны, пакрыты рабацінкамі; валасы чорныя, ільсняныя, заўсёды гладка пакрывалі галаву, нібы аблітыя вадою; вочы малыя, шараватыя, поўныя пачуцця, але ад бясконцае працы па вывучэнні даўніх рукапісаў амаль заўсёды напухлыя і чырванаватыя ля павекаў, стан сярэдні; ні вельмі худы, ні вельмі тоўсты. Гаварыў ён хутка і шмат. Раздражняльны, але крыўды хутка забываў. Адчуваючы сваё вяршэнства, ён у размове часам забываўся да раз'юшанасці. Памяць аграмадная, асабліва пра мясцовасці і геаграфічнае становішча; на гэтую здольнасць паказвалі два крутыя ўзгоркі над вачыма, вызначаныя ў сістэме Галя. Здаралася, што праз некалькі дзесяткаў гадоў у сяброўскіх лістах ён надзвычай падрабязна апісваў колісь наведаныя мясціны і выпраўляў памылкі, адносна геаграфічнага становішча краіны, напрамку схілаў і цячэння невялікіх рэк. Сэрца ў яго было сентыментальнае і сталае ў сяброўстве.

Яго першай жонкай была народжаная Флемінг, далёкая сваячка княгіні Ізабэлы Чартарыйскае, з якой ён ажаніўся ў Пулавах²⁰, а пахаваў у Цверы. Удава з другога шлюбу, спадкаемца ўсіх папераў нябожчыка, доўгі час жыла ў Маскве, куды Хадакоўскі перасяліўся напрыканцы свайго жыцця, як у асноўны цэнтр, у гэты выдатны *genez-vous*, самы раўнівы з прыхільнікаў на полі любові і ведаў, гісторыі айчыннай даўніны.

Рукапісы Хадакоўскага пасля разнастайных вандраванняў і прыгодаў нарэшце трапілі ў рукі прафесара Пагодзіна, ад якога залежыць далейшы іх лёс.

Хоць ён правёў большую палову жыцця ў вандроўках, але паспяваў весці вялікае ліставанне. Між іншым з вучоным і Пскоўскім архімандрытам Яўгенам, Тадэвушам Чацкім, Лукашом Галамбёўскім, Карамзіным, Гулак-Арцімоўскім, Булгарыным і шмат якімі членамі Варшаўскага таварыства аматараў навук, членам-карэспандэнтам якога быў сам.

Ліставанне, што засталася з ягоных юначых гадоў (з 1818 г., з Вароніч) з аўтарам вядомага ў Польшчы сентыментальнага рамана "Юлія і Адольф" Л. Крапіньскім, у пляменніцу якога быў безнадзейна закаханы²¹, даволі займальнае, бо раскрывае частку яго прыватнага

жыцця, і разам з тым смешнае, бо выяўляе сентыментальнага аўтара ў самым абыякавым выглядзе, дзе кранальны паэт імкнецца пераканаць напышлівымі словамі нашага географа, што вар'яцеў ад кахання. Паэт узяўся не за сваю справу і атрымалася бязгрудзіца! Тым больш, што Крапіньскі, безгустоўны пурыст мовы з фларыянавай школы і раманіст, вычытанымі і збітымі сафізмамі забытых раманаў мінулага стагоддзя імкнецца падмацаваць свае развагі, зусім не здольнымі падзейнічаць на палкае сэрца закаханага. Гэтае каханне як было без узаемнасці, дык і закончылася безвынікова.

Жадаючы захаваць памяць пра вядомага географа, я напісаў гэты артыкул; са шкадаванне глядзеў на гінучыя ў імгле неведомасці ўспаміны пра гэтага выдатнага мужа, дзеля гэтага я наўмысна пастараўся пабыць на месцы яго нараджэння, каб з вуснаў апошніх сваякоў здабыць, пакуль магчыма, біяграфічныя падрабязнасці, гэтыя каштоўныя гукі, што, на жаль, вельмі часта адлятаюць з магільнага пагорка без заслужанага водгуку ў сэрцах суайчыннікаў! З радасцю нясу гэты вянок з ..... (неразборліва. – М. Х.) на магілу майго земляка! Я першы кідаю завялыя з-за нядбайнасці іншых кветкі з прыемным перакананнем, што больш здольная рука збярэ іх і пераўтвораць ў вясёлкавы кветнік!

Не маючы рукапісаў, я не мог даследаваць творы Хадакоўскага; крытычны агляд ягоных артыкулаў, змешчаных у польскіх і рускіх часопісах, я пакідаю на пазнейшы час. Каб напісаць поўную біяграфію пісьменніка, трэба вывучыць яго як аўтара і як чалавека. Пра надзвычай важныя працы Хадакоўскага я ведаю толькі па чутках.

Без фактаў, што застаецца рабіць?

Я напісаў, што паспеў даведацца... таму гэты кароткі нарыс нагадвае голас пакутніка, што адлятае без спачувальнага водгуку ў натоўпе незнаёмых людзей... Я пісаў, пісаў... як у сухотах з'яўляліся светлыя відмы ... але голас знік у неабдымнай прасторы... рэха не знайшло дзе адбіцца!

Пісаў у Маскве
8 красавіка 1838 г.

Артыкул “Зоріян Доленго-Ходаковский” захоўваецца ў рукапісным адзеле бібліятэкі Варшаўскага ўніверсітэта ў фондзе М. Федароўскага. (Рукапіс 459. Арк. 1–6). З паметак на палях можна даведацца, што М. Федароўскі набыў рукапіс у Людвіка Каратынскага (сына Вінцэнта), верагодна, 25.05.1896 г. у Варшаве. Пераклад з рускае мовы.

¹ Напрыканцы 30-х гг. XIX ст. Р. Падбярэскі, выконваючы абавязкі кіраўніка Літоўскае гандлёвае суполкі ў Маскве, часта ездзіў па тэрыторыі Расійскай імперыі. Нейкіх іншых звестак пра побыт Р. Падбярэскага на Случчыне – няма.

² Калі Р. Падбярэскі сустракаўся са сваякамі З. Даленгі-Хадакоўскага, то, відавочна, павінен быў ведаць, што сапраўдныя імя і прозвішча вучонага – Адам Чарноцкі.

³ Паводле сучасных крыніц – 24 снежня.

⁴ Ксёндз Бародзіч жыў у Мінску.

⁵ Паводле іншых крыніц – вярнуўся бацька Адама-Зарыяна праз чатыры гады – у 1795 г. Апрача службы ў розных маёнтках Мазовіі, Якуб Чарноцкі прымаў удзел ў паўстанні пад кіраўніцтвам Т. Касцюшкі.

⁶ Р. Падбярэскі мае на ўвазе падзелы Рэчы Паспалітае.

⁷ Да Ксаверыя Чарноцкага, віцебскага падстолія, які жыў у маёнтку Лецяшын Слуцкага павета.

⁸ Зусім верагодна, што гэта была славетая Слуцкая гімназія.

⁹ Памёр напачатку 1800 г.

¹⁰ Пераехаў у Мінск, дзе жылі маленькія брат і сястра, дзеці бацькі ад другога шлюбу.

¹¹ У 1802–1804 гг.

¹² У 1805 г., здаўшы іспыт, Адам Чарноцкі атрымлівае патэнт на права кіравання маёмасцю ў Слуцку, але едзе ў Мінск, каб выкупіць тут закладзены колісь дом.

¹³ На вуліцы Валоцкай.

¹⁴ Паводле іншых звестак, кіраваў маёнткам у Варончы, а не Варонічы.

¹⁵ 20 лістапада 1808 г. А. Чарноцкі паслаў ліст адказ пляменніку Ю. Несялоўскага Антону, які клікаў яго “пад сцягі Напалеона”. Ліст быў перахоплены і 24 сакавіка 1809 г. А. Чарноцкага арыштавалі, пад аховай накіравалі ў Пецярбург у Петрапаўлаўскую крэпасць. За прыхільнасць да Напалеона і жаданне ваяваць на яго баку следчая камісія асудзіла А. Чарноцкага на пакаранне смерцю, але імператар замяніў смяротны прысуд на пажыццёвую службу ў салдатах. У хуткім часе яго накіроўваюць у Омск у дывізію генерала У. Глазенапа, а ў 1811 г. разам з дывізіяй – у Бабруйск. Пакінуўшы вопратку на беразе Беразіны, А. Чарноцкі ўцякае ў французскае войска. Выконваў распараджэнні генерала Даву, у тым ліку перабіраўся праз мяжу на расійскую тэрыторыю.

¹⁶ Пасля вайны ён хаваўся спачатку ў сваякоў у маёнтку Кезгалоўка на Наваградчыне. Пасля перабіраецца на Валынь, змяняе прозвішча: цяпер ён становіцца Зарыянам Даленга-Хадакоўскім (праўда, пад гэтым прозвішчам ён няраз пераходзіў у 1812 г. руска-французскую мяжу). Жыве ў маёнтку Людвіка Крапінскага Варончын, пазней – маёнтку Поруцк Тадэвуша Чацкага ці маёнтку

Крамянец Ф. Руцкага, сакратара Адукацыйнай камісіі.

¹⁷ У Кракаў З. Даленга-Хадакоўскі накіроўваецца з Крамянца ўвосень 1817 г.

¹⁸ А. Чартарыйскі і М. Румянцаў далі рэкамендацыйныя лісты да С. Уварава, прэзідэнта Пецябургскай Акадэміі навук.

¹⁹ З М. Румянцавым З. Даленга-Хадакоўскі сустракаўся ў Гомелі.

²⁰ Канстанцыю Флемінг, родам з Беларусі, З. Даленга-Хадакоўскі сустраў у Себежы ў час свайго падарожжа ў Пецябург. Абвянчаліся яны ў Пскове.

²¹ Юзэфа Кульчыцкая адказала З. Даленгу-Хадакоўскаму ўзаемнасцю, але яе бацькі не далі дазволу на іх шлюб.